

نسبت رأی و اثر در تفسیر البسیط واحدی و التبیان شیخ طوسی با تأکید بر مؤلفه‌های
تفسیر به رأی - اسماعیل اسماعیلی شریف، مجید معارف، سیدمحمدعلی ایازی
علمی - پژوهشی

فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه

سال هفدهم، شماره ۶۸ «ویژه قرآن و حدیث»، پاییز ۱۳۹۹، ص ۷۹-۹۹

نسبت رأی و اثر در تفسیر البسیط واحدی و التبیان شیخ طوسی با تأکید بر مؤلفه‌های تفسیر به رأی

اسماعیل اسماعیلی شریف*

مجید معارف**

سید محمد علی ایازی***

چکیده: در این مقاله رویکرد تفسیری واحدی نیشابوری (م. ۴۶۸ ق.) مفسر شافعی در تفسیر البسیط و شیخ طوسی (م. ۴۶۰ ق.) مفسر شیعه در تفسیر التبیان به تفسیر به رأی بررسی می‌شود. این دو تن، از مفسران قرن پنجم و تقریباً همزمان هستند. واحدی در این شیوه، آیات را بر اساس لغت، وجوه دلالت آن و علوم قرآنی تفسیر می‌کند. هم‌چنین در تفسیر اجتهادی خود به جمع بین تفسیر به رأی و تفسیر اثری می‌پردازد. وی در صورت تعارض، اولویت را به تفسیر اثری می‌دهد و یافته‌های تفسیر به رأی را بر اساس مستندات تفسیر اثری توجیه می‌کند. شیخ طوسی

*. دانشجوی دکتری رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و

ismaeleesharif@gmail.com

تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

** استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

maaref@ut.ac.ir

(نویسنده مسئول)

*** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و

ayazi1333@gmail.com

تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

از روایات تفسیری چهار گونه استفاده می‌کند: استفاده تفسیری، تبیین معانی واژه‌ها، تبیین اعراب آیات، استفاده کلامی. اجتهاد طوسی در این میان، جمع بین اقوال و روایات تفسیری به شیوه نقد برخی از آنها بر اساس روایات و تأیید یا تقویت بعضی دیگر است. شباهت‌ها و تفاوت این دو رویکرد در مقاله تبیین شده است.

کلیدواژه‌ها: تفسیر اثری؛ تفسیر به رأی؛ تفسیر اجتهادی؛ تفسیر البسیط؛ واحدی نیشابوری؛ شیخ طوسی؛ تفسیر التبیان؛ رویکردهای تفسیری.

۱. مقدمه و بیان مسأله

از آغاز نزول قرآن ضرورت فهم مراد خداوند و معانی آیات الهی، به عنوان یک ضرورت جدی مورد توجه مسلمانان بوده است. در این جهت علاوه بر سؤال از رسول خدا، ائمه اطهار، صحابه و تابعین بر اساس لغت و وجوه دلالت آن مانند وجوه و نظائر، معنا و مصطلح و مانند آن، برای کشف مراد آیه اقدام می‌کردند، به گونه‌ای که اینک کتاب‌های تفسیری شیعه و سنی سرشار از مباحث لغوی، ادبی و بلاغی است. گاه یافته‌های مبتنی بر این شیوه با مستندات که از تفسیر مأثور نقل شده بود، تعارض پیدا می‌کرد. در حل این تعارض، مفسران شیوه‌های مختلفی را به کار می‌بستند. هدف این مقاله آن است که اولاً شیوه‌های واحدی و طوسی در تفسیر به رأی را بازشناسی کند و ثانیاً روش‌های آنها در حل تعارض‌های یاد شده را توضیح دهد و مقایسه کند. در این پژوهش تطبیقی روشن می‌شود که رویکرد این دو مفسر شیعه و سنی قرن پنجم، شباهت زیادی به هم دارد، همراه با تفاوت‌های اندکی که در مقاله بدان اشارت می‌رود. ذیلاً به طور مختصر به معرفی این دو مفسر می‌پردازیم:

۱. واحدی: علی بن احمد بن محمد بن علی واحدی نیشابوری شافعی، مکنی به ابوالحسن یا ابوالحسین (قفی، ۲۲۳/۲) از اهالی نیشابور و متولّد ساوه است. (حموی، ۱۱۲/

۲۵۷) او در حدود هفتاد سال عمر خویش (ذمی؛ ۳۲۴/۲) در زمره نویسندگان مهم و امامان عصر خود در ادبیات، تفسیر، حدیث، فقه و نحو در آمد. وی دانش تفسیر قرآن را از ابواسحاق احمد بن محمد بن ابراهیم ثعلبی فراگرفت. از آثار مهم واحدی در تفسیر؛ کتاب البسیط، در علوم قرآنی؛ اسباب النزول، در ادبیات؛ الإعراب فی علم الإعراب و شرح دیوان المتنبی و سایر کتب وی مانند: نفی التحریف عن القرآن الشریف می‌باشد.

۲. طوسی: ابو جعفر محمد بن حسن طوسی، معروف به «شیخ الطائفه»، در خراسان، در سال ۳۸۵ هجری متولد شد. او از ستارگان بسیار درخشان جهان اسلام است و در فقه و اصول، حدیث، تفسیر، کلام و رجال تألیفات فراوان دارد. وی در سال ۴۰۸ هجری یعنی در ۲۳ سالگی به بغداد مهاجرت کرد و تا پایان عمر در عراق ماند و پس از استادش سید مرتضی علم الهدی، ریاست علمی و فتوایی شیعه به او منتقل شد.

شیخ طوسی مدت پنج سال نزد شیخ مفید و پس از ایشان، سالیان دراز از محضر شاگرد مبرز شیخ مفید، سید مرتضی بهره‌مند شده است. استادش سید مرتضی در سال ۴۳۶ هجری درگذشت و او دوازده سال بعد از سید در بغداد ماند، ولی بعداً به علت یک سلسله آشوب‌ها که در نتیجه خانه و کاشانه‌اش به تاراج رفت، به نجف مهاجرت کرد و حوزه علمیه نجف را در آنجا تأسیس کرد و در سال ۴۶۰ هجری در همان جا درگذشت. مقبره ایشان در نجف معروف است.

شیخ طوسی مؤلف دو کتاب از کتب اساسی و مرجع چهارگانه شیعه است، به نامهای «تهذیب الأحکام» «الاستبصار» که هر دو در زمینه روایات و احادیث فقهی است. النهایة، المبسوط، الخلاف، عدة الأصول، الرجال، الفهرست، تمهید الأصول، التبیان از تألیفات مهم اوست. او به سال ۴۶۰ هجری درگذشت و در نجف اشرف

در خانه خویش که اکنون به نام مسجد شیخ طوسی است، به خاک سپرده شد. (نقل به تلخیص از تهرانی، مقدمه التبیان، بی تا)

۲. جواز یا عدم جواز تفسیر به رأی

دانشمندان در این مورد اختلاف نظر دارند و به دو گروه تقسیم می‌شوند: گروهی تفسیر به رأی را جایز نمی‌دانند و می‌گویند کسی که قرآن را به رأی خودش تفسیر کند، گناه‌کار است و به او وعده آتش داده شده است. اما برخی دیگر به جواز آن قائل شده‌اند. در ادامه برخی از دلایل قائلین هر دو گروه را به اختصار می‌آوریم.

۱-۲. دلایل قائلان به عدم جواز تفسیر به رأی

۱. مطابق آیه شریفه قرآن که می‌فرماید: «إِنَّمَا يُأْمُرُكُم بِالسُّوِّ وَالْفَحْشَاءِ وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ» (البقرة: ۱۶۹) آنان می‌گویند که تفسیر به رأی قول بر خدا بدون علم است و قول بر خدا بدون علم حرام است پس تفسیر به رأی حرام است.

۲. مطابق روایاتی از پیامبر اکرم^۶ از جمله «من تكلم في القرآن برأيه فأصاب فقد أخطأ» و نیز «من كذب على متعمدا فليتبوأ مقعده من النار» و همچنین «من قال في القرآن برأيه فليتبوأ مقعده من النار» (ترمذی؛ ۲۶۷/۴) تفسیر به رأی حرام است.

در مقابل گروه دیگری هستند که تفسیر به رأی را هرگاه با شروط و دانش‌های لازم انجام شود، جایز می‌شمارند.

۲-۲. دلایل قائلان به جواز تفسیر به رأی

قائلان به جواز تفسیر به رأی مانند ابوداود و ابن‌نقیب برای نظر خود دلائلی می‌آورند، برای نظر خود دلائلی می‌آورند، از جمله دو دلیل زیر:

دلیل اول- تفسیر به رأی قول بر خدا بدون علم نیست، زیرا این روش تفسیری براساس ظن می‌باشد که نوعی از علم است، به دلیل آن که ظن پذیرفتن طرف راجح است و در این رابطه به این آیه شریفه: «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا...» (بقره:

۲۸۶) استناد می‌کند. همچنین روایتی را دلیل می‌آورند به این مضمون که وقتی پیامبر معاذ بن جبل را به یمن فرستاد، از او پرسید: در میان آنان به چه چیزی حکم می‌کنی؟ معاذ به ترتیب، از قرآن و سنت رسول الله و اجتهاد به رأی خود سخن گفت و پیامبر او را تأیید کرد. (ابو داوود؛ ۴۱۲/۳)

دلیل دوم - در مورد حدیث «من تكلم في القرآن برأيه فأصاب فقد اخطأ» موافقان تفسیر به رأی می‌گویند: اگر این حدیث صحیح باشد، منظور رأیی است که بدون دلیل اقامه شود. اما اگر مبتنی بر برهان باشد، تفسیر به رأی جایز است. (سیوطی؛ ۴/۱۸۳) در این جا سیوطی پنج توجیه برای قبول تفسیر به رأی از ابن نقیب نقل می‌کند و منظور از تفسیر به رأی نهی شده را یکی از این موارد می‌داند:

(۱) تفسیر قرآن بدون داشتن علومی که مفسر به آن نیاز دارد.
(۲) ورود در تفسیر آیات متشابهی که خداوند متعال علم به آن را مخصوص خود می‌داند.

(۳) تفسیر نصوص آیات قرآنی مطابق مذهب مفسر که از پیش تعیین کرده است.

(۴) تفسیری که در آن مفسر بدون دلیل محکم مراد خداوند را بیان کند.

(۵) تفسیر با استحسان عقلی و یا از روی هوای نفس (سیوطی؛ ۴/۱۹۱)

۳. برخی از شاخصه‌های روش تفسیری واحدی

واحدی بنای خود را در تفسیر بر تفسیر ماثور (آیات قرآن، کلام پیامبر، سخنان صحابه و تابعین) گذاشته است. در عین حال، علاوه بر نقل، به توجیه و ترجیح میان اقوال و روایات توجه دارد و نوآوری‌هایی در زمینه تفسیر به رأی نیز دارد که به بعضی از آن‌ها اشاره می‌کنیم:

۳-۱. افزودن وجوه و آراء جدید در تفسیر

در تفسیر آیه شریفه: «قَالَ يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي

أَعْلَمُ غَيْبِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ» (البقرة: ۳۳) واحدی این پرسش را مطرح می‌کند: وقتی حضرت آدم ۷ به ملائکه از آن اسماء خبر داد، آنان از کجا متوجه مطابقت اسماء با مسمیات شدند، در حالی که قبلاً با آنها آشنا نبودند. زیرا اگر اسماء را می‌دانستند آنها را برمی‌شمردند و به جهل خود اعتراف نمی‌کردند، ولی آیه دلالت می‌کند که آنها درستی سخن آدم را تشخیص دادند، و اگر غیر از این بود این آیه: «أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» معنی نداشت! آنگاه به آن دو جواب می‌دهد که به نظر خودش پاسخ‌هایی مبتکرانه است. (واحدی؛ ۱۲۷/۱) فخر رازی می‌گوید: به این ترتیب، واحدی به مرحله‌ای در تأویل می‌رسد که تا آن زمان کسی بر او سبقت نگرفته بود و مفسران بعد از او نیز در تعبیراتشان از آن استفاده کرده‌اند. (فخر رازی؛ ۲۵۹/۱)

۲-۳. توجه واحدی به تحلیل و استنباط

در تفسیر البسیط قدرت واحدی بر تحلیل و استنباط آشکار می‌شود. به عنوان نمونه یک مورد ذکر می‌شود:

در تفسیر آیه شریفه: «اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ» (فاتحه: ۶) واحدی این پرسش را مطرح می‌کند: معنای درخواست مسلمانان از خدا که آنها را هدایت کند چیست، در حالی که آنها هدایت یافته هستند؟ آنگاه چنین پاسخ می‌دهد:

۱. هر آن احتمال دارد که انسان هدایت یافته از حال معرفت به جهل درآید. با این درخواست از وقوع این اتفاق جلوگیری می‌شود.
۲. منظور از هدایت تثبیت و توفیق است.
۳. درخواست هدایت به معنای درخواست هدایت جدید است.

این درخواست و استعجاز است از آنچه خدا به آن وعده داده است: «يَهْدِي بِهِ اللَّهُ

مَنْ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ» (مائده: ۱۶) (واحدی؛ ۵۲۱/۱)

نمونه دیگر در تفسیر آیه: «فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا كَذَلِكَ يُخَيِّبُ اللَّهُ الْمُؤْتَى» (بقره: ۷۳) است که در باره قدرت خدا بر احیاء مردگان و تفاوت آن با سحر و کهنات توضیح می‌دهد. (واحدی؛ ۲۲۲/۱)

۳-۳. توجه واحدی به ذکر مناسبات بین آیات

زرکشی در فوائد علم مناسبات بین آیات چنین می‌گوید: «بدان که علم مناسبات دانش شریفی است که به آن عقول انسان‌ها احراز می‌شود و قدر و اندازه گوینده‌اش معلوم می‌گردد» (زرکشی؛ ۳۵/۱)

واحدی در مناسبت بین آیات و ارتباط بین آن‌ها در تفسیر دو آیه متوالی (بقره ۶ و ۷) مناسبت بین این دو آیه را سببیت می‌داند. یعنی مهر زدن بر قلب‌های آن‌ها سبب ایمان نیاوردنشان می‌باشد. (واحدی؛ ۶۷/۱)

۳-۴. اصول روش تفسیر به رأی و ترجیح بین آراء از نظر واحدی

واحدی برای تفسیر به رأی و ترجیح بین آراء، مبانی و اصولی دارد که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

۳-۴-۱. تمایز بین تفسیر و تأویل

از نظر واحدی فرق بین تفسیر و تأویل آن است که تفسیر؛ دانش نزول آیه، شأن نزول، داستان آیه و اسباب نزول است. مردم در این دانش‌ها نیازمند سماع هستند، اما تأویل آسان‌تر است، زیرا به معنای بازگشت دادن آیه به معنای دیگری است که احتمال آن وجود دارد. در این صورت فهم تأویل بر دانشمندان میسر است، در صورتی که این تأویل موافق کتاب و سنت باشد. نمونه آن، تأویل «ما يَدْعُونَ» (یس: ۵۷) به «ما يَتَمَنَّوْنَ» است که از ابوعبیده و ابن قتیبه نقل می‌کند؛ سپس واحدی به عنوان نقد و ترجیح می‌گوید: حقیقت تفسیر این آیه همان است که زجاج گفته یعنی آن چه اهل بهشت ادعا می‌کنند در اختیار آن‌هاست، زیرا ادعا در باب افتعال

است از مصدر دعاء. پس يَدْعُوْنَ يعنى يَدْعُوْنَ» (واحدی؛ ۱۳۷/۷)

۳-۴-۲. تمایز بین تفسیر و معنا

واحدی بین تفسیر و معنا تفاوت قائل می‌شود، به گونه‌ای که در مثال زیر توضیح داده شده است:

در تفسیر این آیه شریفه: «وَ مَا كُنْتُمْ تَسْتَرْوُونَ أَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَا أَبْصَارُكُمْ» (فصلت: ۲۲) چنین می‌گوید: «وَ مَا كُنْتُمْ تَسْتَرْوُونَ» یعنی: وَ مَا كُنْتُمْ تَسْتَرْوُونَ مِنْ ذَلِكَ، زیرا شما آن را گمان نمی‌کنید پس (من) حذف شده و این نشانه توییح آنان است. مجاهد می‌گوید: یعنی ما کنتم تَتَّقُونَ ذَلِكَ. قتاده می‌گوید: ما کنتم تَتَّقُونَ». واحدی ادامه می‌دهد: «هر دوی این‌ها معنای آیه است ولی تفسیر آیه نیست. تفسیر آیه آن است که سدّی گفته: وما کنتم تَسْتَخْفُونَ». در اینجا می‌بینیم تفسیری که واحدی آن را ترجیح داده آن است که لفظ در لغت با بهره‌گیری از سیاق با آن تطبیق می‌کند و این تفسیر را راغب نیز در مفرداتش تأیید می‌کند: الاستتار یعنی الاختفاء «وَ مَا كُنْتُمْ تَسْتَرْوُونَ». جالب آن که نظر راغب و واحدی در مورد این آیه یکی است. به این ترتیب، اثر تفاوت بین تفسیر و معنی که واحدی بعضی از اقوال را بر برخی دیگر ترجیح می‌دهد معلوم می‌شود. (واحدی؛ ۲۸۱/۷)

۳-۴-۳. روش واحدی در تأویل جامع علوم انسانی

واحدی در تفسیر این آیه شریفه: «وَ آتَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَ إِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَكَيْرُ الصَّالِحِينَ» (نحل: ۱۲۲) چند قول در مورد معنای حسنه می‌آورد و می‌افزاید: «این اقوال به هم نزدیک است و به طور خلاصه به نبوت برمی‌گردد که خداوند آن را در دنیا به اطاعت از خودش و جلب رضایتش و اخلاص در عبادت می‌داند. (واحدی، ۴۷۴/۴)

۳-۴-۴. استناد واحدی به کتاب و سنت در تقویت آراء و ترجیح بین آن‌ها

واحدی در تفسیرش ابتدا روایات را نقل می‌کند، سپس در توجیه آراء و تقویت آن‌ها و ترجیح برخی بر بعضی دیگر به روایات تفسیری استناد می‌کند. برای مثال در تفسیر این آیه شریفه: «بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعَلَمِهِ وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ» (یونس: ۳۹) سخن ابن کیسان را با قول دیگر مقایسه می‌کند و سخن دوم را با دلیل خود بر می‌گزیند. (واحدی؛ ۲۹/۴)

۳-۵. استناد واحدی به لغت و نحو

واحدی بر اساس علوم ادبی به نقد آراء مفسران صحابی و تابعی می‌پردازد. مثلاً در تفسیر آیه شریفه: «لِّلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ مَثَلُ السَّوْءِ وَلِلَّهِ الْمَثَلُ الْأَعْلَىٰ» (نحل: ۶۰) سخن ابن عباس و کلبی و قتاده و تفسیر برخی اهل لغت را رد می‌کند، و قول مختار خود را توضیح می‌دهد. (واحدی؛ ۵۰۶/۴)

۳-۶. اولویت حمل آیه بر حقیقت نسبت به حمل آیه بر مجاز

در نظر واحدی حمل آیه بر حقیقت نسبت به حمل آیه بر مجاز اولی است، البته در صورتی که حمل معنا بر حقیقت ممکن باشد.

به عنوان مثال در مورد آیه شریفه: «لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَىٰ جَبَلٍ لَّرَأَيْنَاهُ خَاشِعًا مُّتَصَدِّعًا مِّنْ خَشْيَةِ اللَّهِ...» (حشر: ۲۱) واحدی می‌گوید: «این آیه دلالت می‌کند که اگر قرآن بر کوه نازل شود کوه عاقل می‌گردد، زیرا در قرآن امر و نهی وجود دارد و کسی که عقل ندارد، مورد امر و نهی قرار نمی‌گیرد. گفته‌اند که خشیت در لفظ به سنگ برمی‌گردد، ولی در معنا به کسی که به سنگ نگاه می‌کند، برمی‌گردد؛ زیرا خداوند متعال سنگ را فرود می‌آورد تا برای ناظر نشان‌دهنده قدرت الهی شود. به این ترتیب شخص ناظر خشیت پیدا می‌کند و از آن‌جایی که این خشیت به سبب سنگ بوده است، به طور مجازی به سنگ نسبت داده می‌شود.» (واحدی؛ ۷۴/۳)

۳-۷. عام بودن آیه در صورت نداشتن دلیل بر تخصیص

در نظر واحدی هنگامی که دلیلی بر تخصیص نداریم، باید قائل به عام بودن آیه شویم. به عنوان مثال واحدی در تفسیر این آیه شریفه: «... وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ» (بقره: ۱۵۸) پس از نقل چند رأی، نظر حسن را می‌پسندد که گوید: «وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا» منظور تمام دین است، به این معنا که کسی تمام کارهای غیر واجب را از طواف و نماز و زکات انجام دهد و این نوعی از انواع طاعات الهی است. (واحدی می‌افزاید): این سخن بهترین اقوال است، زیرا آیه «وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا» دلالت بر عموم می‌کند. (واحدی؛ ۳۵۰/۱)

۳-۸. تفسیر براساس سیاق قرآنی

سیاق در دیدگاه واحدی یکی از مبانی تفسیر به حساب می‌آید. وی در تفسیر «لَهُ دَعْوَةُ الْحَقِّ...» (رعد: ۱۴) قول مختار را بر اساس سیاق آیات، به تفصیل، توضیح می‌دهد. (واحدی؛ ۳۳۹/۴)

۳-۹. اولویت موارد بی‌نیاز از تقدیر بر موارد نیازمند به تقدیر

از نظر واحدی آنچه نیاز به تقدیر ندارد، اولی بر آن چیزی است که نیاز به تقدیر دارد. او بر مبنای این قاعده سخن ابن عباس را ذیل این آیه برگزیده و توضیح داده است. (واحدی؛ ۵۲۲/۱)

۳-۱۰. جمع بین تفسیر اثری و تفسیر به رأی در البسيط

روش واحدی تفسیر اجتهادی بر مبنای ترکیب میان تفسیر اثری و تفسیر به رأی می‌باشد. وی استفاده از این روش در کشف معانی آیات را موجب کمال بخشی بین روایت و درایت در تفسیر قرآن می‌داند. واحدی استفاده حقیقی از تفسیر اثری را بدون درایت و توجیه و دلالت این آثار و روایت و فهم تطابق یا تعارض میان آن‌ها سودمند نمی‌داند. از این جاست که به شاخص‌هایی برای دسترسی به اثرات درست این روایات می‌رسد، مانند: نظر و رأی مفسر برای تشخیص آثار، فهم وجوه

آن‌ها، تبیین مبهمات، برطرف کردن موانع فهم آن روایات و سپس ترجیح بین آن‌ها در نقد علمی صحیح مطابق قواعد علمی. به بیان دیگر تفسیر به رأی در خدمت تفسیر اثری قرار می‌گیرد و این چنین ایفای نقش می‌کند که در فهم و توجیه آن کمک می‌رساند. (بنگرید: واحدی؛ ۱/مقدمه) او برای این کار، از برخی از روش‌ها بهره می‌گیرد که برای رعایت اختصار، فقط به روش مربوط و منبع آن در تفسیرش اشاره می‌شود:

۳-۱۰-۱. استفاده از کتابهای اهل رأی و اصحاب معانی در کنار نوشته‌های مفسران

به عنوان مثال واحدی ذیل آیه شریفه: «قَالُوا أَوْلَم نُنْهَكْ عَنِ الْعَالَمِينَ» (حجر: ۷۰) می‌گوید: «کلبی و بیشتر مفسران می‌گویند: معنای آیه این است که: أَوْلَم نُنْهَكْ أَنْ تُضِيفَ أَحَدًا مِنَ الْعَالَمِينَ؟ از طرفی زجاج در معنای این آیه می‌گوید: أَوْلَم نُنْهَكْ عَنْ ضِيَاغَةِ الْعَالَمِينَ؟ و همچنین مفضل می‌گوید: أَوْلَم نُنْهَكْ أَنْ يَدْخُلَ أَحَدٌ بَيْتَكَ لِأَنَّا نُرِيدُ مِنْهُمْ الْفَاحِشَةَ؟. واحدی آنگاه این اقوال را چنین دسته‌بندی می‌کند: «سخن کلبی تفسیر آیه است، سخن زجاج توجیه کلام و سخن مفضل معنای آیه». (واحدی؛ ۱۲/۶۲۹)

۳-۱۰-۲. ضرورت جمع بین اثر و رأی

واحدی در تفسیر آیه شریفه «وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ» (آل عمران: ۳۷) در تفسیر البسيط می‌گوید: «عطاء از ابن عباس روایت می‌کند که خدا اراده می‌کند که اموال یهود قریظه و نصیر، بی حساب و بدون جنگ و به ساده‌ترین شکل و آسان‌ترین راه به دست شما برسد.» واحدی پس از نقل قول از ضحاک و مقاتل چنین می‌گوید: «این اقوال مفسران بود. اصحاب معانی نیز در این مورد اقوالی دارند. از جمله این که می‌گویند آنچه خدا به بنده اعطاء می‌کند بر دو نوع است: یکی آنکه بنده به سبب عملش مستحق آن روزی است. دیگر آنکه خداوند از فضلش ابتداءً بدون

استحقاق روزی می دهد، مانند آیه «لِيُؤْفِقَهُمْ أُجُورَهُمْ وَيَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ» (فاطر: ۳۰) یا این آیه: «وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ» یعنی خدا به بندگان بدون محاسبه عمل تفضل می کند». (واحدی؛ ۴/۱۰۸-۱۱۰)

۳-۱۰-۳. تقدم اثر بر رأی در تفسیر

واحدی در تفسیر آیه شریفه «اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ» (فاتحه: ۶) می نویسد: «در تفسیر صراط مستقیم، علی و ابن مسعود از پیامبر روایت می کنند که: صراط مستقیم کتاب الله است. جابر و مقاتل می گویند که منظور از صراط مستقیم اسلام است و ابوالعالیه ریاحی می گوید که آن طریقه رسول الله و دو صحابه بعد از او ابوبکر و عمر است. بکر المزنی می گوید: پیامبر را در خواب دیدم و از او درباره صراط مستقیم سؤال کردم. فرمودند: منظور، سنت من و سنت خلفاء راشدین است. اهل معانی می گویند: صراط مستقیم، دین و حق می باشند، زیرا هدف مطلوب که رضایت خدا و خلود در بهشت ابدی است، در این دو می باشد.» (واحدی؛ ۵۲۸/۱-۵۳۰)

در این نصّ تفسیری می بینیم که واحدی در تفسیرش، ابتدا بین حدیث نبوی و تفسیر جابر که از صحابه بود و ابوالعالیه و مزنی که از تابعین بودند، جمع می کند؛ سپس اقوال این ها را با رأی ادبا جمع می کند تا سرّ تعبیر از دین یا حق به صراط مستقیم را تبیین نماید. واحدی همین شیوه را ذیل آیه: «إِنَّ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ...» (ملک: ۱۲) نیز به کار می برد. (بنگرید: واحدی؛ ۵۱/۲۲)

۴. برخی از شاخصه های روش تفسیری طوسی

شیخ طوسی در مقدمه تفسیر التبیان می نویسد: «در تفسیر قرآن باید به دلیل صحیح عقلی و نقلی (خبر متواتر یا اجماع) رجوع نمود؛ خبر واحد در تفسیر پذیرفته نیست به خصوص در مواردی که در آن علم لازم است». (طوسی؛ ۶/۱)

وی در بخشی دیگر از مقدمه التبیان به دو دسته از روایات که به درستی فهمیده

نشده و نیاز به تحلیل و تبیین دارند اشاره می‌کند؛ دسته نخست، روایاتی که تفسیر قرآن را جز با روایت صحیح از پیامبر ۶ و ائمه: جازز نمی‌داند؛ و دسته دوم، روایاتی که از تفسیر به رأی نهی نموده است. شیخ طوسی برای تبیین این روایات و استدلال بر قابل فهم بودن ظاهر قرآن به آیات و روایات متعددی استناد کرده است که به تفکیک بیان می‌کنیم:

الف) طوسی با این آیات استناد می‌کند برای این مدعا که توصیف قرآن به این اوصاف، با توقّف فهم آن بر تفسیر اهل بیت: منافات دارد: «إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا» (الزخرف: ۴۳)، «بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ» (الشعراء: ۱۹۵)، «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ» (ابراهیم: ۴)، «تَبَيَّنَا كُلَّ شَيْءٍ» (نحل: ۸۹)، «مَا قَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ» (الانعام: ۳۸)

ب) وی بر مبنای آیه: «لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ» (النساء: ۸۲) مدح قرآن، از گروهی را که به استخراج معانی قرآن می‌پردازند، بیان می‌دارد.

ج) با استناد به آیه: «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا» (محمد: ۲۴) گروهی را که در قرآن تدبر نمی‌کنند، نکوهش می‌کند.

د) بر اساس حدیث ثقلین حجیت هر یک از قرآن و عترت را بیان می‌دارد، زیرا چیزی که حجت است باید قابل فهم باشد.

ایشان در پایان استدلال، با توجه به تمام این شواهد، حکم به متروک بودن ظواهر روایات مورد بحث کرده است. (تبیان: ۴/۱ - ۵)

باید دانست که سنت در نزد شیعیان دوازده امامی، شامل قول و فعل و تقریر معصوم است و معصوم شامل پیامبر و دوازده امام می‌شود، لذا شیخ طوسی به دلیل حدیث ثقلین، امامان معصوم را همانند قرآن حجّت می‌داند. (همان)

طوسی در ادامه این بحث، معانی قرآن را به چهار بخش تقسیم نموده و با این تقسیم‌بندی جامع، محدوده ضرورت بهره‌گیری و استفاده از روایات در تفسیر را

تا حدود زیادی مشخص می‌کند.

۱. بخشی که علم آن به خداوند اختصاص داشته و کسی نباید در شناخت آن‌ها به تکلف در گفتار و کاوش بپردازد. مانند آیه: «يَسْئَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَاهَا قُلْ: إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي لَا يُجِيبُهَا لَوْفَتِهَا إِلَّا هُوَ» (اعراف: ۱۸۶) و «إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ...» (لقمان: ۳۴).
 ۲. آیاتی که ظاهرشان، مطابق با معنای آن‌ها است و آگاهی به لغت در شناخت معنای آیه کفایت می‌کند، مانند آیه: «وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ» (انعام: ۱۵۱) و «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ» (توحید: ۱).

۳. آیاتی که اجمال دارد و ظاهرشان مراد تفصیلی آیه را نمایان نمی‌سازد. مانند آیات: «أَقِيمُوا الصَّلَاةَ، وَ آتُوا الزَّكَاةَ» (البقرة: ۴۳ و ۸۳ و ۱۱۰ و النساء: ۷۶ و الحج: ۷۸ و النور: ۵۶ و المجادلة: ۱۳ و المزمل: ۲)، «وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا» (آل عمران: ۹۱)، «وَأْتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ» (انعام: ۱۴۱) و «فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ» (معارج: ۲۳). شیخ طوسی تفصیل این دسته از آیات را تنها با روایات ممکن می‌داند و اظهار نظر در مورد تفصیل این آیات را جز از این طریق صحیح نمی‌داند.

۴. آیاتی که الفاظ آن‌ها مشترک بین دو یا چند معنا است و هر یک از این احتمالات ممکن است صحیح باشد. در این قسم، اگر روایتی از معصومان باشد یکی از احتمالات بر طبق روایت برگزیده خواهد شد، در غیر این صورت صرفاً به ارائه احتمالات ممکنه اکتفا می‌شود. ولی اگر دلیلی بر اراده شدن یک معنا دلالت کند می‌توان گفت که همان معنا مورد نظر آیه می‌باشد. (طوسی؛ ۵/۱ - ۶)

طبق این تقسیم‌بندی، لزوم بهره‌گیری از روایات از دیدگاه شیخ طوسی در تفسیر، در قسم سوم و گاهی در قسم چهارم وجود دارد. گرچه ایشان نسبت به حضور روایات در تفسیر آیات قسم نخست و دوم موضع سلبی اتخاذ نکرده و در ذیل بسیاری از این گونه آیات از روایات استفاده شده است.

۴-۱. روش جمع بین تفسیر اثری و تفسیر به رأی در تبیان

۴-۱-۱. استفاده تفسیری از روایات

وی در این قسم از روایات در تبیین مفاد آیات، تأیید و یا تقویت اقوال تفسیری و تبیین قصص بهره گرفته است. در ادامه نمونه‌هایی از این موارد را بررسی می‌کنیم:

۴-۱-۲. تبیین مفاد آیات

طوسی ذیل آیه: «الذین آتیناهم الكتاب یتلونه حقّ عبادته» (البقره: ۱۲۱) پس از بیان قول ابن عباس در معنای «یتلونه حقّ تلاوته» روایت امام صادق^۷ را در تفسیر آیه می‌آورد: از ابو عبدالله^۷ روایت شده که: حق تلاوت، توقف کردن هنگام ذکر بهشت و جهنم است به این نحو که از خداوند طلب بهشت کرده و از جهنم به خدا پناه ببرد. (طوسی؛ ۴۴۱/۱-۴۴۲)

۴-۱-۳. تبیین قصص

در توضیح معنای تنور در فقره آیه: «فَارَ التَّنُّورَ» (هود: ۴۰) که مربوط به جریان طوفان نوح می‌باشد، چند قول ذکر می‌کند. یکی از این اقوال، مقصود از التَّنُّور را «تَنْوُرُ الصّبح» می‌داند که از امام علی^۷ نقل شده است. (طوسی؛ ۴۸۶/۵)

۴-۱-۴. تبیین معانی واژه‌ها

یکی از پژوهشگران می‌نویسد: «در زمینه تاریخ استناد به حدیث در علوم ادبی، باید گفت: ادیبان متقدم در صرف و نحو، کمتر به احادیث نبوی استناد می‌کردند، با اینکه در دیگر علوم ادبی این استناد بیشتر بود. خلیل بن احمد (م ۱۷۵)، سیبویه (م ۱۸۰)، فراء (م ۲۰۷) و ابن خالویه (م ۳۷۰) در این گروه به شمار می‌روند. (بنگرید: موقف الثّحاة من الاحتجاج بالحدیث الشریف، ص ۴۲-۱۸۹) در سده‌های هفتم تا دوازدهم

دانشوران دیگر را در همین گروه می‌بینیم، مانند: ابوالبقاء عکبری (م ۶۱۶)، ابن حاجب (م ۶۴۶)، رضی استرآبادی (م ۶۸۸)، ابن هشام (م ۷۶۲)، سیوطی (م ۹۱۱) و ابن ابی الطیب فاسی (م ۱۱۷۰). (بنگرید: النحویون و الحدیث الشریف، ص ۶۵-۱۳۰؛ موقف النحاة من الحدیث الشریف، ص ۲۲۶-۲۳۳)

البته گروهی از دانشوران علوم ادبی با این رویکرد مخالفت کرده‌اند. سیوطی دو دلیل آنها را نقل می‌کند. (الاقتراح فی اصول النحو، ص ۴۴-۴۵) به این دو دلیل نیز پاسخ داده شده که تفصیل کلام، موکول به محلّ خود می‌باشد.) (شوندی، العربية العلویة، سفینه، شماره ۶۶؛ نیز ر. ک. عطار، ما أخلت به المعجم اللغویة فی نخب البلاغة، سفینه، شماره ۶۲)

شیخ طوسی را باید در شمار دانشورانی دانست که استناد به حدیث را برای تبیین معنای واژه‌ها می‌پذیرند. وی در این زمینه گام‌هایی در تبیان برداشته است، از جمله: الف. در تفسیر آیه: «الیومَ نُجْزِی عَذَابَ الْهُونِ» (الانعام: ۹۳) روایتی از امام باقر ۷ نقل می‌کند که ایشان «عذابَ الْهُونِ» را به عطش تفسیر کرده‌اند. (همو؛ ۲۰۴/۴)

ب. در معنای «العفو» بعد از آن که سه قول از مفسرین نقل می‌کند دو روایت از معصومین در این موضوع نقل می‌کند:

الف) از امام باقر ۷ نقل شده است: «انَّ الْعَفْوَ مَا فَضَلَ عَنْ قَوْتِ السَّنَةِ»

ب) از امام صادق ۷ روایت شده است: «انَّ الْعَفْوَ هَيْهَنَا الْوَسْطُ» (طوسی؛ ۲۱۴/۲)

ج. در معنای لغت "الإعسار" در ذیل آیه: «و ان كان ذو عسرة فنظرة الى ميسرة و ان تصدقوا خیر لکم ان کنتم تعلمون» (البقرة: ۲۸۰)

از امام صادق ۷ حدیثی نقل می‌کند به این مضمون که إعسار در حالی است که فرد در آمدی مازاد بر قوت معتدل خود و خانواده‌اش نداشته باشد. (طوسی؛ ۳۶۹/۲)

۴-۵. تبیین اعراب آیات

آیه «وَ اتَّقُوا اللَّهَ الَّذِی تَسْأَلُونَ بِهِ وَ الْأَرْحَامَ» (النساء: ۱) را بر اساس روایت امام باقر ۷ به

صورت «و اتقوا الارحام أن تقطعوها» تفسیر می‌کند. (همو؛ ۱۰۰/۳)

۴-۱-۶. تأیید و یا تقویت اقوال تفسیری

یعنی اقتباس‌های مضمونی و غیرمستقیم شیخ طوسی از احادیث، با اشاره به اینکه این معنا از اهل بیت است. مانند بیان طوسی ذیل آیه «ما يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرْجٍ» (المائدة، ۶) که با استفاده از حدیث امیرالمؤمنین ۷ بیان شده است. (طوسی؛ ۴۵۸/۳)

۴-۱-۷. نقد اقوال تفسیری با روایات

مانند نقد قول جبائی ذیل آیه «لَوْ لَا كِتَابٌ مِنَ اللَّهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَا أَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ» (الانفال: ۶۸) را دالّ بر معصیت پیامبر آورده و سپس بر اساس دو حدیث نبوی آن را ردّ می‌کند. (طوسی؛ ۵/ ۱۵۷-۱۵۸) مشابه آن را ذیل آیه مربوط به حضرت داوود ۷ در ردّ اتهام سخیفی که در برخی تفاسیر به ایشان زده شده، می‌یابیم که بر مبنای حدیث امیرالمؤمنین ۷ به آن پاسخ می‌گوید. (همو؛ ۸/ ۵۵۵)

۴-۱-۸. نقد روایت با روایت

نقد روایت با روایت، بررسی درایة الحدیثی در ترجیح حدیثی بر حدیث دیگر است که طوسی بارها با رویکرد اجتهادی در پیش گرفته است. برای نمونه ذیل آیه «استغفر لهم...» (توبه، ۸۰) حدیث «والله لأزیدنّ علی السبعین» را بر اساس حدیث دیگر، خبر واحد و غیر قابل اعتماد می‌داند. (طوسی؛ ۲۶۸/۵)

همین گونه ذیل آیه وضو (المائدة: ۶) خبر جواز مسح بر کفش‌ها را خبر واحد و مخالف قرآن و حدیث معتبر دیگر می‌شمارد. (طوسی؛ ۴۵۷/۳)

۴-۱-۹. استفاده از روایات در مباحث کلامی

طوسی در تفسیر تبیان در زمینه دفاع از عقاید شیعی بسیار کوشیده و ذیل آیات

مختلف آموزه‌های شیعه را بر اساس عقل و نقل و قرآن ثابت کرده است. از جمله: ذیل آیه اولی الامر (نساء: ۵۹) (طوسی؛ ۲۳۶/۳)؛ آیه ولایت (المائدة: ۵۵) (همو؛ ۵۵۹/۳) و آیه تطهیر. (احزاب: ۳۳) (همو؛ ۳۳۹/۸)

۱-۱۰. تبیین حکم شرعی بر اساس حدیث

طوسی انفال را در آیه انفال (انفال: ۱) براساس حدیث امام باقر و امام صادق^۸ به غنیمت‌هایی می‌داند که بدون جنگ از دارالحراب گرفته شو. (طوسی؛ ۷۱/۵)

نمونه‌های دیگر از این رویکرد چنین است:

در بیان جواز اکل طعام حرام در هنگام احتمال هلاکت (طوسی؛ ۴۳۸/۳)، برخی از احکام زنا. (طوسی؛ ۳۶۱/۷)

۱-۱۱. شناخت اسباب النزول بر اساس حدیث

نمونه آن استناد به حدیث امام باقر و امام صادق^۸ است که نزول آیه انفاق (البقرة: ۲۷۴) را در شأن امیرالمؤمنین^۸ دانسته‌اند. (طوسی؛ ۳۵۷/۲)

۲-۴. ارزیابی روایات در التبیان

این مبحث را در دو بخش پی می‌گیریم:

۱-۲-۴. ارزیابی روایات امامان معصوم

غالب روایاتی که شیخ در تبیان بدانها استناد می‌کند، بدون ذکر سند است، شاید بدان روی که او کتاب خود را کتاب حدیثی نمی‌داند و نیازی به ذکر سند نمی‌بیند، یا از آن جهت که سند آنها را خود در کتابهای دیگرش و دیگر محدثان در کتابهایشان آورده‌اند، یا برای اینکه حجم کتاب با نقل اسانید زیاد نشود. از سوی دیگر، ارزیابی احادیث بر مبنای محتوا و متن حدیث است نه سند آن. شاید این نیز دلیل دیگر بار عدم اسناد حدیث باشد. به هر حال، ارزیابی روایات در تبیان جایگاه خاصی دارد. شیخ در این ارزیابی گاهی به قبول روایت (طوسی؛ ۵۵۹/۳)، گاه

به ردّ مطلق حدیث (همو؛ ۲۸/۵)، گاه به حکمی بینابین می‌رسد. (همو؛ ۲۹۳/۲)

۴-۲-۲. ارزیابی اقوال صحابه و تابعین

شیخ طوسی به نقل اقوال صحابه و تابعین اکتفاء نمی‌کند، بلکه در مواضع تعارض آن‌ها دست به ترجیح یکی از اقوال می‌زند مانند مراد از کلمه شهداء در آیه «و ادعوا شهداءکم من دون الله» (البقره: ۲۳) که در اینجا نظر ابن عباس را بر نظر مجاهد و ابن جریر ترجیح می‌دهد. (طوسی؛ ۱۰۵/۱)

گاهی شیخ طوسی تمام اقوال صحابه و تابعین را که ذیل آیه‌ای رسیده با استدلال عقلی و قرآنی ردّ می‌کند مانند آنچه ذیل آیه ۶ بقره آورده است. (طوسی؛ ۱۰/۱)

در این گونه موارد نظر طوسی عمدتاً بر نقد متن اقوال است نه سند آن‌ها. با این همه گاهی به طریق نقل نیز توجه می‌کند مانند طریق ضحاک بن مزاحم از ابن عباس که شیخ آن را ضعیف، متروک و منقطع می‌داند. (طوسی؛ ۳۲۲/۲)

۵. نتیجه‌گیری

در باره جواز و عدم جواز تفسیر به رأی دو رویکرد موجود است که واحدی نظریه جواز را پذیرفته است. شیوه او در باب تفسیر به رأی آن است که آیات را بر اساس لغت و وجوه دلالت آن و علوم قرآنی تفسیر می‌کند. از سوی دیگر تفسیر ماثور در نظر واحدی جایگاه مهمی دارد. لذا در صورت تعارض اولویت را به تفسیر اثری می‌دهد و یافته‌های تفسیر به رأی را بر اساس مستندات تفسیر اثری توجیه می‌کند.

شیخ طوسی نیز رویکردی در تفسیر دارد که بخش عمده‌ای از آن با رویکرد واحدی شباهت دارد. البته به دلیل خاستگاه کلامی و عقیدتی خود طبیعی است که بر خلاف نظر واحدی احادیث امامان معصوم را همانند حدیث پیامبر حجت بدانند.

ولی در نظر هر دو مفسر با وجود اولویت تفسیر مأثور، تفسیر به رأی یعنی تفسیر اجتهادی نیز جایگاه خود را به ویژه در اعتبارسنجی کلمات مأثور یا ترجیح بعضی از آنها بر برخی دیگر دارد.

کتابنامه

- قرآن کریم
- ابن ابی یعقوب، احمد (۱۹۷۴). *تاریخ الیعقوبی*. نجف: حیدریه.
- ابن سعد (بی تا). *طبقات الکبری*، بیروت: دار الصادر، دار بیروت.
- ابن خلکان (بی تا). *وفیات الأعیان*، بیروت: دار صادر.
- ابن رافع، احمد (۱۹۷۴). *تاریخ یعقوبی*، نجف: حیدریه.
- ابن ندیم، *الفهرست* (۱۹۸۸). تهران: دار المیسرة.
- ابوداود، سلیمان (۲۰۰۵). *سنن*، بیروت: دارالفکر.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۹۸۸). *فتوح البلدان*، بیروت: دار المكتبة الهلال.
- ترمذی، محمد (بی تا). *سنن*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- تهرانی، آقا بزرگ (۱۴۰۳). *الذریعه*، بیروت: دار الاضواء.
- جعفر، خضیر (۱۴۱۶ق). *تفسیر القرآن بالسنة عند الشيخ الطوسی*. قضايا اسلامية معاصرة، العدد الثاني، ص ۱۲۱-۱۴۸.
- جندی، عبدالحلیم (بی تا). *الإمام الشافعی*. بیروت: دار المعارف.
- الحموی، یاقوت (۱۹۹۳ م.). *معجم الأدباء*، بیروت: دار الغرب الإسلامی.
- حموی، یاقوت، *معجم البلدان*، بیروت: دار الکتب العلمیة، بی تا.
- ذهبی، شمس الدین (۱۳۷۳). *سیر اعلام النبلاء*، بیروت: مؤسسه الرساله.
- زرکشی، بدرالدین (بی تا). *البرهان*، بیروت: المكتبة العصرية.
- زنگنه، ابراهیم (۱۳۷۶ ش.). *شهرستان نیشابور و مهم ترین وقایع تاریخی آن*، مشکوة، شماره ۵۴ - ۵۵، بهار و تابستان.
- سفینه، شماره ۳۸، بهار ۱۳۹۲، سرمقاله.
- سیوطی، عبدالرحمن (۱۳۸۷). *اتقان*، قم: ذوی القربی.
- سیوطی، عبدالرحمن (بی تا). *طبقات المفسرین*، بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون.
- شوندی، وحید (۱۳۹۹). *العربية العلویة و اللغة المروية*، سفینه ۶۶ ص ۱۹۰-۱۹۸.

طوسی، محمد بن حسن (بی تا)، التبیان، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

عبّاسی، مهرداد (۱۳۸۶). *ابو اسحاق ثعلبی و روش وی در تفسیر قرآن*، پایان نامه دکتری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات.

الطار، قیس (۱۳۹۸). ما أخلت به المعجمات اللغوية، سفینه ۶۲ ص ۱۸۲-۱۹۳.

فخر رازی، محمد (۱۴۱۱). *مفاتیح الغیب*، بیروت: دار الکتب العلمیة.

قفطی، جمال الدین (۱۴۲۴). *إنباه الرواة علی أنباه النحاة*، بیروت: مکتبه عنصریة.

گرایلی، فریدون (۱۳۵۷). *نیشابور شهر فیروزه*، مشهد: دانشگاه فردوسی.

مادلونگ، ویلفرد (۱۳۸۷). *مکتبها و فرقه‌های اسلامی در سده‌های میانه*، ترجمه جواد قاسمی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳). *بحار الأنوار*، بیروت: مؤسسة الوفاء.

المرعشی النجفی، السید شهاب الدین (۱۴۲۶). *موسوعة الامامة فی نصوص اهل السنة*، قم: مکتبه آیت الله المرعشی النجفی.

مقدسی، محمد بن احمد (۱۹۸۷). *احسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

موسوی خوانساری، سید محمد باقر (۱۳۹۲). *روضات الجنات*، قم: اسماعیلیان.

واحدی، علی بن احمد (۱۴۳۰). *البسیط*، ریاض: جامعة الامام محمد بن سعود.

همامی، عباس؛ خلیلی آشتیانی، سمیه (۱۳۹۵ ش.). *نحوه استفادة شیخ طوسی از روایات در تفسیر التبیان*. پژوهش نامه قرآن و حدیث، شماره ۱۹، ص ۱-۲۱.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی